

אמונה וחינוך לאמונה בהגות הדתית והחסידיית אחרי השואה

ד"ר תמיר גרנות

מכללת הרצוג להכשרת מורים גוש עציון
תשע"א 2010-2011

גוף המחקר

שואת יהודי אירופה העמידה בפני מאמינים והוגי דעות אתגר קיומי והגותי יוצא דופן. רבנים, אדמור"ם, אינטלקטואלים ואנשים פשוטים נדרשו לבחון מחדש את עיקרי אמונתם. מעט היומנים שנכתבו בידי מאמינים ושורדו מתקופת השואה, מגלים על חיבוטי הנפש והדעת שעברו על כותביהם. לאחר השואה, בריחוק של זמן וחוויה, נכתבו כמה חיבורים שניסו להתמודד עם שאלות והאמונה שהעלתה השואה. על היומנים והחיבורים נוספו לבסוף גם כמה מחקרים, ובהם נסיון לתאר את דרכי ההתמודדות של יהודים מאמינים עם אתגר השואה.

נראה, כי עדיין קיים חלל גדול בהבנתנו את השפעתה של השואה על אמונת ישראל. חסר גדול במיוחד קיים בהבנת יחסה של היהדות האורתודוקסית לשואה, ודרכי התמודדותה עם שאלות האמונה. במחקרים שנכתבו עד היום נידונו טקסטים בודדים בלבד, והוצגו רק מעט מאופני ההתמודדות עם השאלות שהעמידה השואה. חלק מהחוקרים הוטעו מסיבות שונות לחשוב שתגובת האורתודוקסיה אין בה כל התמודדות משמעותית עם השואה. בחלק מהמקרים גרם מחסור בחיבורים להצגת תמונה חלקית בלבד.

חלל זה בא לידי ביטוי גם בתוכניות הפדגוגיות הלוקות בחסר אשר עוסקות בסוגיות של שואה, אמונה ומחשבת ישראל בעקבות השואה, ובתורך לפתוח אופקים חדשים ודרכי הוראה והדרכה בכל מה שקשור בהכנה למשות לפולין ובהדרכתם בשטח.

לאחרונה אספתי חומר רב שיש בו, כך אני סבור, כיוונים חדשים ומשמעותיים להבנת שאלת האמונה בשואה ובעקבותיה. חלק מהחומר החדש שאוב ממקורות האורתודוקסיה, ובמיוחד מהחסידות שאחרי השואה, וחלק אחר מיומנים, טקסטים פילוסופיים וממקורות נוספים.

תכלית המחקר היא לנתח את מגוון הטקסטים העוסקים בסוגיות של אמונה וחינוך לאמונה בעקבות השואה, תוך התמקדות בתחומים הבאים:

1. חיבוטי אמונה ביומנים מתקופת השואה ובביוגרפיות.
2. שאלת האמונה בכתבים רבניים וחסידיים אחרי השואה.
3. דרכים חדשות בחינוך ובחינוך לאמונה בטקסטים דתיים וחסידיים שנכתבו בעקבות השואה.
4. היבטים יישומיים של החומר העיוני בלימודי שואה ובלמודי מחשבת ישראל בבתי הספר.
5. הדרכה להכנת המסע לפולין ופרקי הדרכה ומחשבה למסע עצמו המבוססים על החומר הנ"ל.

הרקע העיוני למחקר

שואת יהדות אירופה הציבה אתגרים רבים בפני ההגות היהודית. אחד המרכזיים שבהם הוא שאלת מעמדו של הרע בעולם מבחינה תיאולוגית. התיאולוגיה ניצבת בפני השאלה כיצד ניתן ליישב את האמונה בטובו של הא-ל ובהיותו 'כל-יכול', עם הופעתם הקיצונית של הרוע והסבל בשואה, שהא-ל

לא התערב כדי למנוע אותם. דרכי ההתמודדות של התיאולוגיה היהודית האורתודוקסית עם אתגר השואה נידונו על ידי כמה חוקרים והוגי דעות, ביניהם: ברקוביץ', פונקשטיין, שביד, שורץ, שגיא, גרינברג, פרידמן, ואחרים.¹

התיאולוגיה החרדית והחסידיית שהתפתחה בשואה ובעקבותיה, תוארה בדרך כלל במחקר כתיאולוגיה שמרנית. חוקרים רבים, כדן מכמן ואלעזר שביד, הצביעו על החזרה על קטיגוריות מחשבה ישנות, והימנעות מהסיכון הכרוך בערעור של יסודות האמונה.² ואמנם, אין ספק שיש כוחות רבים הדוחפים את התיאולוגיה החרדית למחוזות שמרניים. ראשית, כפי שתיארו זאת מנחם פרידמן ומנדל פייקאז', האיום הקיים ממילא על דפוסי הקיום המסורתיים, בגלל השינויים התרבותיים, החברתיים וההיסטוריים שעברו על עם ישראל בכלל והחברה החרדית בפרט, עודד דפוס תגובה הגנתי ושמרני.³ שנית, החשש מפני העלאת השאלות הנוקבות שהעלתה השואה, ואי היכולת להשיב עליהן תשובות מספיקות, דחף להימנעות מניהול שיח אמוני משמעותי בסוגיות שהשואה הציפה.⁴ שלישית, עלה החשש ששינוי עמדות, אידאולוגי או תיאולוגי, יערער את האמון המוחלט בסמכויות הרבניות ובדעת תורה שלהן, שכן חידוש בהגות הוא מיניה וביה שאלה כלפי המנהיגות התורנית – היכן הייתה 'דעת תורה' שלכם עד עכשיו?⁵ ורביעית, שינוי המערך התיאולוגי עשוי, במוקדם או במאוחר, לחלחל גם למישור הנפשי והקיומי. המערך הדתי הקיומי של האדם והחברה הדתית נשען על הנחות יסוד, גלויות או סמויות, שמספקות תשתית תודעתית ונפשית לקיום הדתי. ערעור או שינוי שלהם, עלול לגרום רעידת אדמת תרבותית. למשל: שינוי תפישת ההשגחה, שינוי של מושגי הגמול, תפישה אחרת של הבחירה החופשית וכו', יכולים להשפיע על המערך הדתי כולו, החל מקיום מצוות ותפילה, וכלה ביחס לעולם המעשה, לטכנולוגיה ולחברה המודרנית בכלל. בצד התגובה השמרנית, תוארה במחקר גם עמדה אורתודוקסית הבוחרת ב'שתיקה תיאולוגית', ומקבלת על עצמה לחיות בצילה של קושיה שאין עליה תשובה. גם תגובה זו מאפשרת למדר את הפקפוק התיאולוגי למישור האינטלקטואלי או לכל היותר למישור החווייתי הפנימי, אך אין היא מאיימת בהכרח על הקיום הדתי, מפני שהיא יכולה להניח שקיימת בנמצא, אולי בשמי שמים או בעולם הבא, איזו תיאולוגיה שמניחה את הדעת, אלא שאין לנו כאן היכולת להשיגה. יש בין הוגי הדעות החרדיים כגון ר' שלום נח ברזובסקי מסלונים ורמ"מ שניאורסון מליובביטש שדיברו בשני הקולות - לפעמים הציעו תיאולוגיה שמרנית, ולפעמים אימצו את ה'שתיקה'.⁶

במחקר המוצע כאן בדעתי להציג טקסטים דתיים וחסידיים מקוריים שנכתבו אחרי השואה ולתאר כיצד הם התמודדו עם שאלות האמונה במימד הפילוסופי והקיומי גם יחד, ולהציע כיצד ניתן לדלות

¹ ראה: ברקוביץ', 1987; פונקשטיין, תשנ"א, עמ' 243-278; שביד, 1994; שורץ, תשס"א, עמ' 28-37; שגיא, תשס"ה, עמ' 493-508; גרינברג, תשס"ה, עמ' 509-536; פרידמן, תשס"ה, עמ' 579.

² לסקירה של התגובה החרדית לשואה ראה: מכמן, תשנ"ו, עמ' 627-656. ראה גם: שביד, 1994, עמ' 216-236, ולעיל הערה 1.

³ מ' פרידמן כותב: "משמעותה של ההתבדלות הייתה הפנית המאמץ כלפי פנים, בנסיון לשמור על הקיים ולמנוע מאלה השייכים לקבוצה הקיצונית מלעבור לחברה אחרת" (פרידמן, תשל"ח, עמ' 136). ראה עוד: פרידמן, 1991, עמ' 115-130; זוהר, תשס"א, עמ' 95-96; להלן פרק רביעי, סעיף ג'4'. פייקאז' תיאר באריכות את הסתגרותה וקפיאתה של החסידות בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 בגלל גורמים אלה, וברור שהם המשיכו להשפיע גם אחרי השואה, ועד ימינו. ראה: פייקאז', תש"ן, עמ' 50-121.

⁴ באופן זה הגיבו האדמו"רים מבעלז, מגור ומסטריקוב, וכך צוטט בשם הגרי"ז סולובייציק מבריסק. ראה על כך: (ללא שם מחבר), **שערי אמונה**, ירושלים תשס"ו, עמ' 140-141.

⁵ ראה: א"א דסלר, **מכתב מאליהו**, א, לונדון תשט"ו, עמ' 75-77.

⁶ כך, למשל, האדמו"ר מסלונים, רש"י ברזובסקי שהגותו תידון להלן. ראה: **קונטרס ההרוגה עליך**, עמ' 7-8, 13-15, ולאורך הספר. רמ"מ שניאורסון מחב"ד (ראה לעיל הערה 7), הביע בדרשה את הדעה שהשואה היא למעלה מההשגחה האנושית, אך בחיבור אחר התבטא בנוסח תורת הגמול המסורתית, ראה: מ"מ שניאורסון, **אמונה ומדע**, כפר חב"ד תשל"ז, עמ' 115-124.

מהן תובנות חינוכיות משמעותיות הניתנות ליישום במסגרת הוראת השואה, החינוך לאמונה ולימודי מחשבת ישראל במערכות החינוך שלנו.

פרקי המחקר המתוכננים

1. תורת הגמול הקלאסית - שמרנות וחידוש במחשבה הדתית
2. בעיית ההשגחה
3. תורת הא-לוקות
4. הסתר פנים
5. בעיית הרע
6. הפרדוקס והשתיקה
7. פרקי הדרכה כלליים לנוסעים לפולין
8. מפגש עם אתרים במסע לפולין

מקורות המחקר

המחקר ייתבסס על טקסטים שהוצעו על ידי החוקרים אשר נזכרו לעיל, וחוקרים נוספים המוזכרים להלן בביבליוגרפיה, על ניתוחיהם התיאורטיים ועל הקטגוריות הפילוסופיות והאידיאולוגיות שהציעו להבנה ולמיון של התגובות השונות לבעיית האמונה והשואה. המקורות הראשוניים אשר יידונו יכללו בין השאר את כתביהם של הוגי הדעות הרבניים והחוקרים כגון: אליעזר ברקוביץ', אמיל פקנהיים, אלי ויזל, עמנואל לוינס, דויד הלבני, אליעזר שביד, שלום רוזנברג, יצחק גרינברג, הרב יוסף דב סולוביצקי, הרב צבי יהודה קוק, הרב יששכר שלמה טייכטאל, הרב אליהו דסלר הרב יהודה עמיטל ואחרים (ראה בביבליוגרפיה להלן).

כמו כן יידונו כתבי אדמור"ם חסידיים כגון: ר' יקותיאל יהודה הלברשטם מצאנז, ר' שלום נוח ברזובסקי מסלונים, ר' אהרון רוט מברגסאס, ר' ברוך יהושע רבינוביץ' ממונקטש, ר' יואל משה טייטלבוים מסאטמר, ר' אהרון רוקח מבעלז ר' קלונימוס שפירא מפיסצנה ואחרים (ראה בביבליוגרפיה להלן).

גבולות הסוגיה הנחקרת

המחקר יעסוק רק בטקסטים שניתן לראותם כטקסטים של יהודים 'מאמינים' על פי הגדרה רחבה, כלומר: שמחבריהם הציעו את תגובתם לשואה מנקודת מוצא של מאמינים יהודיים, ויתמקד בטקסטים של הוגי דעות המייצגים גישה דתית מודרנית וגישה דתית חסידית. המחקר יתמקד בשאלות הנוגעות לבעיית האמונה במובנה הפילוסופי והקיומי כפי שתוארו למעלה, ולא בשאלות הגותיות ואידיאולוגיות אחרות אשר עולות מן השואה.

שיטת המחקר

המחקר המוצע הינו מחקר עיוני אשר שהמתודולוגיה שלו היא זו הנהוגה בניתוח טקסטים פילוסופיים ודתיים בפילוסופיה כללית ויהודית, תוך הדגשה של היבטים קיומיים וחינוכיים העולים מתוך הטקסטים הללו.

חשיבות המחקר

דומני שיש לראות את חשיבותו של המחקר בשלושה היבטים עיקריים:

1. במישור המחקרי הצרופ - המחקר יסייע בהבנה מקיפה, מעמיקה ורבת פנים יותר מהידוע עד כה של תגובת ההגות היהודית המאמינה על השואה, ויצביע על כיווני מחשבה מרעננים ומשמעותיים שטרם נידונו עד כה. הנבה זו יש בה גם משום פתיחת צהר תרבותי לעולמות זרים, כגון זה של החסידות החדשה, אשר נראית למתבונן מבחוץ כשריד מאובן של עולם שחלף, ולאמיתו של דבר יש בה, לעתים, תסיסה רוחנית ורעיונית.
2. במישור הפדגוגי - המחקר יספק טקסטים חדשים, תכנים וכלים להוראה של מחשבת ישראל ולימוד אמונה, ובמיוחד לעיסוק בסוגיות השואה מן הפן הדתי שלהם.
3. במישור הפדגוגי והדידקטי - חומרי הדרכה - המחקר יציע מערכי הדרכה ולימוד חדשים ומשמעותיים, שיש בהם העמקת החוויה והלימוד גם יחד, ליוצאים לסייר בפולין.

רשימת המקורות

מקורות ראשוניים

- אביחיל ר' אליהו, השואה - בהשקפת עולם דתית, שדה חמד, כרך י"ז (תשל"ד), חוב' ו-ז, עמ' 339-355.
- אביחיל ר' אליהו, משמעות השואה בתפיסת האמונה, שדה חמד, כרך י"ג (תשל"ל), חוב' ד, עמ' 197-202.
- אבינר שלמה, עשר אגרות על שכחת הסבל, בתוך: ישע ימינו תשנ"ו עמ' 5-34.
- אדלר סיני, בגיא צלמוות, ירושלים תשנ"ט.
- אהרונסון ר' יהושע משה, עלי מרורות, בני ברק תשנ"ו.
- אונסדורפר הרב שלמה זלמן, שפתי שלמה, ברוקלין, 1972
- אורטנר ר' נתן, ספר דבר חן, תל אביב תשכ"ג.
- אייבשיץ, י' (תשל"ח), בקדושה ובגבורה, קרית אתא תשל"ח.
- , בקרובי אקדש. ירושלים תשס"ה.
- אלתר ישראל, בית ישראל (חימשה חלקים על התורה), תשל"ח-תשמ"מ.
- אלתר ישראל, ספר אוזר ישראל בגבורה(ליקוטים), לונדון ירושלים, תשנ"ו.
- אפשטיין משה יחיאל (מאוז'רוב), באר משה, תל אביב תשל"ט.
- אפשטיין ר' יוסף דוד, אל המתבונן התבוננות לחורבנה של יהדות אירופה, מצוות המוסר, ניו יורק, מכון תורת האדם, תשל"ג, חלק ג', עמ' 95-108.
- ארנברג ר' יהושע מנחם, דבר יהושע, ירושלים תשל"ל-תשל"ד, בני ברק תשמ"ז.
- אשכנזי יהודה (מניטו), השואה, ירושלים תשמ"ג.
- בזק אליהו, מדבר בצדקה - שיעורים על שיחות הרצי"ה בנושא השואה, ירושלים, תשס"ב
- בלוי טוביה, השואה באספקלריה חבדיית, בטאון חב"ד, אלול תשל"ל, עמ' 16-26
- בר-שאול ר' אלימלך, מצוה ולב, ב, עמ' 207-223.
- בר-שאול ר' אלימלך, שואה למה באה לעולם?, עמודים, חוב' 480 (תשמ"ו), עמ' 120-125
- ברזובסקי שלום נח, נתיבות שלום (5 כרכים על התורה), ירושלים תשמ"ב.
- ברזובסקי שלום נח, נתיבות שלום, קונטרס נתיבי חינוך, ירושלים תשנ"א.
- ברזובסקי שלום נח, נתיבות שלום, קונטרס ההרוגה עליך, ירושלים תשמ"ח.

- אליעזר ברקוביץ, אמונה לאחר השואה, ירושלים תשמ"ז.
- הנ"ל, עמו אנכי בצרה, ירושלים תשמ"ח.
- גרטנשטיין י', הגבורה האחרת, ירושלים 1988.
- הגר, ברוך בן ישראל, אגרות מקור ברוך, בני ברק תשנ"ו.
- הגר ברוך, קונטרס מכתבי קדש, רמת ויזניץ חיפה תשכ"ז.
- הגר ברוך, מקור ברוך, חיפה, תשל"ד.
- הגר חיים מאיר, נר החיים, בני ברק תשנ"ט.
- הנ"ל, אמרי חיים.
- הלברשטם, יקותיאל יהודה, ישראל סבא, כ"ע, (ט' כרכים, גליונות א-קט משנת תשכ"ב), קרית צאנז.
- לפיד האש (ביוגרפיה), 2 כרכים (בעריכת א' סורסקי), בני ברק תשנ"ז-תשס"ג.
- מנחת יהודה וירושלים (דרושים ומאמרי חסידות), נתניה תשס"ב.
- קובץ אגרות קדש, נתניה, תש"ל.
- קובץ אגרות קדש, קרית צאנז תשי"ח ותשי"ט.
- שפע חיים, מכתבי תורה (שישה כרכים), קרית צאנז תשנ"ד.
- שפע חיים, דברי תורה (דרשות לפרשיות השבוע, יוצאות לאור מידי שנה, כרך א – תשמ"ח), קרית צאנז, תשמ"ח-תשס"ז.
- שפע חיים לירח האיתנים, דרשות שנאמרו לקראת סליחות ובחודש תשרי, 2 כרכים, כרך א, קרית צאנז תשנ"ג; כרך ב, יוניאן סיטי - ניו ג'רסי תשמ"ג.
- השל, אברהם יהושע, ישראל הווה ונצח ירושלים תשל"ג, עמ' 130-133.
- וולבה ר' שלמה, בין ששת לעשור, ירושלים תשל"ו, עמ' עד-פד.
- זכור, קובץ תיעודי למסירת נפש בתקופת השואה, הרבה כרכים.
- טייכטל ר' ישכר שלמה, אם הבנים שמחה, בודפשט תש"ג, ירושלים תשמ"ג.
- כהן איתמר, קדיש אחרון, ירושלים תשנ"ב.
- ליכטנשטיין, ר' אהרון, "הלא זה אוד מוצל מאש", עלר"ש בוגרים, יא, 85-94.
- מלמד זלמן, הבינני את דרכך ואדעה, מים מדליו, תשנ"ד, ב, עמ' 79-92.
- נהר אנדרה, זהותנו היהודית, ירושלים תשנ"ד.
- סולובייציק, הרב יוסף דב, "קול דודי דופק", בתוך: איש האמונה, ירושלים, תשמ"ב.
- , מתוך הסערה, ירושלים, תשס"ד, בעיקר עמ' 86-94.
- פקנהיים, א' (תשמ"ט), על אמונה והיסטוריה, ירושלים תשמ"ט.
- פקנהיים, א' (תשמ"ה), "השואה כארוע חסר תקדים בהיסטוריה, בפילוסופיה ובתיאולוגיה", דעת 15 (תשמ"ה), עמ' 121-129.
- פרידמן יעקב (מהוסיאטין), אהלי יעקב, תשמ"ד-תשנ"ז.
- פרגר, משה, מאבדן אלי פדות: פרקי הגות לעשור המדינה, ירושלים: מוסד הרב קוק תשי"ח – 1958.
- פרגר, משה עורך, לאור האמונה: אנתולוגיה של המחשבה הדתית בתקופה האחרונה, ניו-יורק: המכון לחקר בעיות היהדות החרדית, תשי"ח – 1958.
- צימרמן חיים ישראל, שאלות ותשובות בדבר ההשמדה של ... ירושלים תש"ז.

קלנברג הרב משה, ידי משה, המרכז לחקר השואה שע"י מכללה ירושלים, תשס"ה.
קוק, הרצ"ה, לנתיבות ישראל, ירושלים, תשכ"ז עמ' 35-37, 47, 64, 74, ועיין ביתר פירוט לפי
הציונים.
ראה, ת' (1999), שמע ישראל, ירושלים 1999.
רבינוביץ ר' ברוך ישעיה ירחמיאל, בינת נבונים
שורץ יואל, השואה, ירושלים תשנ"ה.
אליהו שטיינברגר, נצח קדושים, ברוקליען, תשמח.
שניאורסון מנחם מנדל, אמונה ומדע, מכון ליובאוויטש כפר חב"ד, עמ. 115-124

.1

Eliezer Berkovits, God, Man and History; A Jewish Interpretation, New York 1959
Eliezer Berkovits, With God in Hell, New York 1979
Arthur A. Cohen, Arguments and Doctrines; A Reader of Jewish Thinking in the Aftermath
of the Holocaust, New York 1970
Arthur A. Cohen, The Tremendum; A Theological Interpretation of the Holocaust, New
York 1981
Emil Fackenheim, God's Presence in History; Jewish Affirmation and Philosophic
Reflections, New York 1972
Emil Fackenheim, The Jewish Return into History; Reflections in the Age of Auschwitz and
a New Jerusalem, New York 1978
Emil Fackenheim, To Mend the World; Foundations of Future Jewish Thought, New York
1982
Irving Greenberg, "Religious Values After the Holocaust: A Jewish View", Jews and
Christians After the Holocaust, Abraham J. Peck (ed.), Philadelphia 1982; 63-86
Steven T. Katz, Post-Holocaust Dialogues; Critical Studies in Modern Jewish Thought, New
York 1983
Ignaz Maybaum, The Face of God After Auschwitz, New York 1976
Richard L. Rubenstein, After Auschwitz; Radical Theology and Contemporary Judaism,
Indianapolis 1966

מחקרים

האנציקלופדיה של השואה, עורך: ישראל גוטמן, ערך: אמונה. מחבר הערך: סטיון כ"ץ.

גרינברג, ג' (תשס"ה), "עמלק בתקופת השואה: מחשבה יהודית אורתודוקסית", בתוך: דרך הרוח
(בעריכת: י' עמיר), ירושלים תשס"ה, עמ' 891-913.

גרינברג, י' (תשס"ה), "תיאולוגיה אחרי השואה: שינוי פרדיגמת היסוד", בתוך: השואה
בהיסטוריה היהודית (בעריכת: דן מכמן), ירושלים תשס"ה, עמ' 509-536.

דן, י' (2001), "החסידות – המאה השלישית", בתוך: צדיק ועדה (בעריכת: דויד אסף), ירושלים
2001, עמ' 52-65.

ורדיגר משה, השואה כנק' מפנה תיאולוגית, רמת גן, תשנ"ו, דיסרטציה.

מיה, מ' (תשס"ב), עולם בנוי וחרב ובנוי, אלון שבות תשס"ב.

מכמן, ד' (תשנ"ו), "השפעת השואה על היהדות הדתית", בתוך: תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות
השואה (בעריכת: י' גוטמן), ירושלים תש"ן, עמ' 613-656.

מיה, מ' (תשס"ב), עולם בנוי וחרב ובנוי, אלון שבות תשס"ב.

מכמן, ד' (תשנ"ו), "השפעת השואה על היהדות הדתית", בתוך: תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות
השואה (בעריכת: י' גוטמן), ירושלים תש"ן, עמ' 613-656.

מיה, מ' (תשס"ב), עולם בנוי וחרב ובנוי, אלון שבות תשס"ב.

מכמן, ד' (תשנ"ו), "השפעת השואה על היהדות הדתית", בתוך: תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות
השואה (בעריכת: י' גוטמן), ירושלים תש"ן, עמ' 613-656.

מכמן דן, ואמונה ענייני – על מגמות באמונה בימי השואה, מילאת – מחקרים בתולדות ישראל
ובתרבותו, א, אוניברסיטה פתוחה, תשמ"ג, עמ' 341-350.

מכמן דן, אורח חייו של הציבור הדתי תחת השלטון הנאצי, השואה בהיסטוריוגרפיה,
תשמ"ז, עמ' 605-614.

נירל ח', חרדים מול שואה, הוצ' כרמל, ירושלים, תשנ"ז.

סלמון יחזקאל, האמונה במבחן השואה, תורת אבות תשמ"ח.

פייקאז, מ' (תש"ן), חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ה
(השואה), ירושלים תש"ן.

פלאי פ', בחיפוש אחר לשון דתית לשואה, ירושלים, רבעון לספרות, י"א-י"ב, 1977 עמ' 105-125.

פרבשטיין, א' (תשס"ב), בסתר רעם - הלכה הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים תשס"ב.

פרגר, מ' (תשכ"ט), אלה שלא נכנעו, בני ברק תשכ"ט.

----- (1991), החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991.

----- (תשס"ה), "על מה עשה ה' ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: השואה
בהיסטוריה היהודית (בעריכת: דן מכמן), ירושלים תשס"ה, עמ' 579-608.

רביצקי, א' (תשנ"ג), הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב תשנ"ג.

רוזנברג, ש' (תשס"ה), "שואה: לקח, הסבר, משמעות", בתוך: דרך הרוח – ספר היובל לכבוד אליעזר שביד
(בעריכת: י' עמיר), ירושלים תשס"ה, עמ' 867-890.

רוסקיס, דוד, אל מול פני הרעה: תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה, תל - אביב: הקיבוץ
המאוחד, 1993.

שביד, א (תשנ"א), מאבק עד שחר, תל אביב תשנ"א.

שביד א' (1994), בין חורבן לישועה: תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה, תל אביב
1994.

הנ"ל, השואה בסוף המאה ה-20 מנקודת מבט תיאולוגית ומחקרית, מדעי היהדות 39, 1999 עמ' 35-49.

הנ"ל, האם השואה היא מאורע חסר תקדים?, עיון ל"ז, תשמ"ח-ט' עמ' 271-285.

שגיא, א' (1996), אלו ואלו, תל אביב 1996.

----- (תשס"ה), "בין א-להים לאדם: השואה כבעיה תיאולוגית או כבעיה דתית אקסיסטנציאלית", בתוך: השואה בהיסטוריה היהודית (בעריכת דן מכמן), ירושלים תשס"ה, עמ' 493-508.

שיף ע', מודל של מנהיגות חסידית בשואה, מחניים 8, 1994 עמ' 122-131.